

A comparative study of the manifestations of love and mysticism in the poetry of Saadi and Mir Gul Mohammad Khan Zeib Magsi

Mojibalrahman Dehani¹ | Abbas Nikbakht² | Abdullah Wathiq abbasi³

1. Ph.D graduate, Department of Persian language and literature, University of Sistan and Baluchestan, Zahedan, Iran. E-mail: Mojibdehani1372@gmail.com
2. Corresponding Author, Associate Professor, Department of Persian language and literature, University of Sistan and Baluchestan, Zahedan, Iran. E-mail: nikbakht_a@lihu.usb.ac.ir
3. Associate Professor, Department of Persian language and literature, University of Sistan and Baluchestan, Zahedan, Iran. E-mail: vacegh40@yahoo.com

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received: 27 June 2024

Received in revised form:

18 August 2024

Accepted:

10 September 2024

Published online:

28 September 2024

Keywords:

Sadi,
Zeib Magsi,
virtual love,
real love,
mysticism

ABSTRACT

Objective: Love and mysticism are frequent themes of Persian literature that poets have addressed in different literary periods. Sadi is one of the poets whose divan is full of this theme and love and mystical themes along with its edges and the description of the lover and the beloved and their characteristics are abundantly expressed in his sonnets. Gul Mohammad Khan Zeib Magsi is one of the contemporary Baloch poets who has experimented on different subjects in his collection of poems called Khazineh al-Ashar and Zeib Nameh. In this article, the themes of love and mysticism in the poems of Sadi and this great contemporary poet are examined and compared. Zeib Magsi is a poet of the 14th century AH and is very far from Sadi's era. But he took advantage of the poets before him and in the book Khazine al-Ashaar, he wrote his poems with the guarantee of the sonnets of the previous poets. Therefore, the description of love, lover and beloved in his poetry is similar to that of classical poets and does not differ much. Like Sadi, he describes the lover as sad and lamenting, and the lover of his poetry is unfaithful and persevering, and the lover always lives in hijran. True love also has many manifestations in his poems, and in his mystic sonnets, he is the true beloved of God, and through the guidance of an elder, one can reach perfection. The comparison of the use of mystical terms of two poets shows the frequency of the themes of existence, dignity, aging and self-contradiction in Gul Mohammad's poetry, and the frequency of the themes of deterrence, discretion, submission and satisfaction in Sadi's poetry, which itself expresses the dominance of mystical love in Sadi's poetry.

Cite this article: Dehani, M., nikbakht, A., & Wathiq Abbasi, A. (2024). A comparative study of the manifestations of love and mysticism in the poetry of Saadi and Mir Gul Mohammad Khan Zeib Magsi. *Studies in Comparative Religion and Mysticism*, 8 (2), 225-248. DOI: <http://doi.org/10.22111/jrm.2024.48428.1179>

© The Author(s).

Publisher: University of Sistan and Baluchestan

DOI: <http://doi.org/10.22111/jrm.2024.48428.1179>

Research method

This research has been done in a descriptive-analytical way, in this way, by reading the poems of Saadi and Gul Mohammad Khan, the things that are related to love and themes related to it have been identified and classified and compared at the end, and the statistical results is provided.

Results:

According to the examined cases in the divan of Saadi and Zeib Magsi's poems, we find that the main theme of the poems of these two poets is love, its consequences and its sidelines, including true and spiritual love, which forms the form of mysticism, and earthly love and It is virtual. Saadi himself was influenced by previous poets and his ghazal is based on a lover who has existed in Persian ghazal for a long time and has external beauty, cruelty and unfaithfulness. His lover is incomparable but moody and evasive and his lover does not give up easily. This lover is present throughout the Persian romantic ghazal and no transformation can be seen in it. Accordingly, in the poetry of Gul Mohammad Khan Zeib Magsi, who follows the thoughts of prominent poets before him, a lot of attention has been paid to mystical and earthly love. The book *Khazineh al-Ashar* is based on the sonnets of Iraqi style poets

There are common features in Zaib's poetry that raise the theme of love like others. He also has an unfaithful lover and is always in pain. Mystical love is expressed in many of his sonnets. Even though his poems were written in the contemporary period, his language is still related to the Khorasan and Iraqi periods and is consistent with his romantic and mystical themes, therefore, many similarities can be seen in comparison with Saadi's poetry. But it cannot be said that he definitely followed Saadi; Rather, his divan shows that he was familiar with classical poets and used the poetic thought of all of them and developed the themes by paying attention to the themes of the predecessors.

Conclusions:

The comparison of the poems of these two great poets shows that Saadi describes the lover and the beloved side by side, and as he describes the beauty and behavior of the beloved, he also considers the state of the lover and created a balance, but instead of describing the lover, Zeib Magsi He has connected the topic and expressed his wishes. Both poets have used imaginary images such as similes and metaphors in their descriptions. But apart from mystical love, comparing the most prominent and widely used mystical terms used in the poetry of Saadi and Zeib Magsi, it seems that Gul Mohammad Khan Zeib Magsi pays more attention to mystical elements such as the unity of existence, recourse to the elderly, survival and dignity. but Saadi spoke mostly to his friend and sought his pleasure and was powerless in front of him. In fact, Saadi's poetry has more romantic elements and Gul Mohammad's poetry is more mystical. In Zeib Moghsi's poetry, mysticism is mostly mixed with ethics and religion, and in Saadi's poetry, mysticism is mixed with love, and because of this opinion, we can distinguish between them.

پرتال جامع علوم انسانی

مقایسه تطبیقی جلوه های عشق و عرفان در شعر سعدی و میر گل محمد خان زیب مگسی

مجیب الرحمن دهانی^۱ | عباس نیکبخت^۲ | عبدالله واثق عباسی^۳

۱. دانش آموخته دکتری، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران. رایانامه: Mojibdehani1372@gmail.com

۲. نویسنده مسئول، دانشیار، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران. رایانامه: nikbakht_a@lihu.usb.ac.ir

۳. دانشیار، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران. رایانامه: vacegh40@yahoo.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	عشق و عرفان از مضامین پر استعمال ادب فارسی است که شاعران در دوره های مختلف ادبی در اشعار خود از آن بهره ها برده اند سعدی از شاعرانی است که دیوان وی سرشار از این مضمون بوده و عشق و مضامین عرفانی به همراه حواشی آن و توصیف عاشق و معشوق و ویژگی های آنان در غزل وی نمود فراوانی دارد. در این پژوهش اصطلاح عشق و جلوه هایی از اصطلاحات عرفانی استعمال شده در اشعار میر گل محمد خان زیب مگسی، شاعر توانمند و معاصر بلوچ، و اشعار سعدی مورد بررسی و مقایسه قرار گرفته است. زیب مگسی که از شاعران دنباله رو سبک عراقی به حساب می آید از شاعران طراز اول شعر فارسی، پیش از خود بهره برده و در کتاب خزینه الاشعار مخمسات خود را با تضمین غزلیات شاعران پیشین سروده است. وصف عشق، عاشق و معشوق در شعر وی دنباله رو شاعران کلاسیک بوده و همانند سعدی عاشق را زار و نزار و نالان توصیف نموده و معشوق شعر وی بی وفا و جفاکار است و عاشق همواره در هجران به سر می برد. عشق حقیقی در اشعار وی همچون اشعار سعدی نمود بسیاری دارد. در غزلیات عرفانی او محبوب حقیقی خداست و به واسطه راهنمایی پیر می توان به کمال رسید. مقایسه تطبیقی کاربرد جلوه های اصطلاحات عرفانی دو شاعر نشان دهنده بسامد بیشتر مضمون وحدت وجود، کرامت، پیر و نفس ستیزی در شعر گل محمد است اما در نقطه مقابل، اشعار سعدی مضمون جبر و اختیار، تسلیم و رضا بیشترین بسامد را دارد که نشانگر سلطه عشق عرفانی می باشد.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۴/۷	
تاریخ ویرایش: ۱۴۰۳/۵/۲۸	
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۶/۲۰	
تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۷/۷	
واژه های کلیدی:	
سعدی، زیب مگسی، عشق، اصطلاحات عرفانی، مقایسه تطبیقی	

استناد: دهانی، مجیب الرحمن؛ نیکبخت، عباس؛ واثق عباسی، عبدالله (۱۴۰۳). مقایسه تطبیقی جلوه های عشق و عرفان در شعر سعدی و میر گل محمد خان زیب مگسی. *مطالعات ادیان و عرفان تطبیقی*، ۸ (۲)، ۲۴۸-۲۲۵. DOI: <http://doi.org/10.22111/jrm.2024.48428.1179>

مقدمه

موضوع عشق و محبت یکی از مضامینی است که از ابتدای خلقت مورد توجه انسان قرار گرفته است و در هر زمان در قالب‌های گوناگون، فکر بشر را به خود مشغول داشته است؛ اما این مضمون و مفهوم عالی، در گذر زمان همواره پاک و بی آرایش باقی نمانده است و گاه در تفکرات صوفی‌گری و گاه تفکر ریاضت‌کشی هندوان و سایر مکاتب فکری به انحراف کشیده شده است. شعرای بزرگ ما در اشعار خود از قرن‌های اولیه پس از اسلام به فراوانی از لفظ عشق استفاده کرده‌اند. عرفای بزرگ نیز از قرون گذشته تا عصر حاضر برای بیان والاترین احساسات و عواطف خود واژه عشق را به کار برده‌اند و در آثار خود نیز برای رسیدن به آن مراتب و درجاتی را قائل بوده‌اند. این مضمون در اشعار بیشتر شاعران، به ویژه غزل‌سرایان، در موضوعات مختلف همچون توصیف عشق، عاشق و معشوق و ویژگی‌های آنها بیان می‌شود و مشتمل بر عشق زمینی و معنوی یا مجازی و حقیقی است. این حجم از تکرار، کلیت فضای حاکم بر غزلیات را نشان می‌دهد. عشق و دوستی در شعر سعدی، آمیخته‌ای از دیدگاه عرفانی، افلاطونی و ارسطویی است. در این پژوهش، غزل‌های سعدی و گل محمد خان زیب مگسی، از شاعران معاصر بلوچ، از جهت مضمون عشق و عرفان بررسی شده است. نواب میرگل محمد خان مگسی (۱۸۸۳ - ۱۹۵۳ م) متخلص به «زیب» فرزند سردار قیصر خان مگسی حاکم جهل مگسی^۱ بود. او در سال ۱۳۰۱ هجری قمری زاده شد و دارای طبعی روان، قدرت سخن‌سرایی و حافظه‌ای قوی بود و علاوه بر زبان فارسی، به زبان‌های عربی، اردو، هندی، سندی، پنجابی و سرائیکی^۲ هم اشعاری سروده است. او از سرداران بنام جامعه خود و مردی ثروتمند و با نفوذ بود. قبیله مگسی از قبایل بزرگ بلوچستان پاکستان است و تیره‌ای از آن را تمندار می‌نامند. با توجه به این که در پاکستان فعلی هیچ منطقه‌ای به این نام وجود ندارد به نظر می‌آید اصل این قبیله از ایران باشد که نام بخشی از بلوچستان ایران در مهرستان است (مصاحب، ۱۳۸۳: ذیل مگس). از وی دو دیوان به نام‌های زیب نامه و خزینه الاشعار چاپ شده و دیوان ارمغان عاشقان وی تاکنون تصحیح و چاپ نشده است (کوثر، ۱۹۶۸م، ص. ۱۶۰).

اشعار وی دارای مضامین گوناگونی است و بسیاری از اشعار خود را در استقبال شاعران پیشین سروده است. از این رو مقایسه وی با شاعری مانند سعدی می‌تواند بیان‌کننده تأثیر پذیری وی از

^۱ - نام منطقه‌ای در پاکستان

^۲ - از زبان‌های هند آریایی است که در پاکستان و هند گویشورانی دارد

شاعران معروف ایران زمین باشد. با خواندن دقیق شعر زیب مگسی می‌توان عواطف و احساسات و محرک اندیشه‌های او را بازشناخت. پرسش اساسی این است که مهمترین و پر کاربردترین مضامین مشترک عاشقانه و عارفانه در شعر سعدی و میرگل محمد خان کدام است؟ و چه اشتراکات و افتراقاتی با یکدیگر دارند؟

ضرورت تحقیق شناخت عناصر بینامتنی میان شاعر معاصر بلوچ و شاعران پیشین است و فرضیه اصلی این است که گل محمد زیب مگسی علاوه بر استفاده از مضامین شعری پیشین، نوآوری‌هایی نیز داشته است

یافته‌های پژوهش عبارت است از اینکه مضامین عرفانی در شعر سعدی نسبت به اشعار گل محمد استعمال و بسآمد بیشتری دارند

۱. پیشینه

مقایسه سعدی و میرگل محمد خان زیب مگسی در هیچ تحقیقی انجام نگرفته؛ اما تحقیقات جداگانه‌ای درباره هر یک انجام شده است. علی‌شاه (۱۳۸۹) در «مقاله بازتاب غدیر خم در قصاید زیب مگسی»، به بررسی بازتاب این واقعه در شعر گل محمد خان پرداخته است. بر اساس این مقاله، در دیوان خزینه الجواهر ۵۱ قصیده در شأن امام علی (ع) سروده شده است.

علی‌شاه (۱۳۸۳) در مقاله «زیب مگسی سخن سرای برجسته قرن چهاردهم هجری» به معرفی این شاعر و آثار او پرداخته است.

همچنین شجاع زاده (۱۳۹۵) در پایان نامه کارشناسی ارشد خود با عنوان «بررسی عناصر پنجگانه شعری در دیوان گل محمد خان زیب مگسی» عناصر شعری آثار این شاعر را از جهات مختلف بررسی نموده و با نمودارهایی بسامد آنها را نشان داده است. این عناصر عبارتند از: نخیل، عاطفه، موسیقی، زبان و شکل شعر.

درباره عشق در آثار سعدی هم تحقیقاتی انجام شده است. نظری و کمالی (۱۳۹۶) در مقاله «روانشناسی عشق در غزل سعدی» بر اساس نظریات روانشناسی غزلیات سعدی را بررسی نموده و به این نتیجه رسیده است که میان دیدگاه سعدی و روانشناسان تجربی به عشق مشترکاتی دیده می‌شود که از آن جمله می‌توان به نقش موثر عشق در تکامل و تعالی انسان و نیز تسلیم در برابر خواست معشوق اشاره نمود. حاتم پور (۱۳۹۵) در مقاله «معشوق مهتر و کهتر در غزلیات و رباعیات سعدی» معشوق زمینی و آسمانی در غزل و رباعی سعدی بررسی شده و به این نتیجه رسیده اند که معشوق رباعی در مرتبه پایین تری قرار دارد در صورتی که معشوق در غزل منزلت بالاتری را داراست.

با بررسی پیشینه مشخص می‌شود که هیچ یک از تحقیقات انجام شده با این تحقیق همپوشانی ندارد و مقایسه تطبیقی راجع به اصطلاح عشق در اشعار سعدی و گل محمد خان تاکنون انجام نگرفته است.

۲. روش تحقیق

این تحقیق به روش توصیفی-تحلیلی انجام شده است به این ترتیب که با خوانش اشعار سعدی و گل محمد خان مواردی که به عشق و مضامین مرتبط با آن پیوند دارد فیش برداری و طبقه بندی شده و در انتها مورد مقایسه قرار گرفته اند و نتایج آماری ارائه گردیده است.

۳. بحث

۳-۱. عشق و عرفان

عشق و عرفان در ادب فارسی مضامینی در هم آمیخته اند. در واقع عشق هسته اصلی عرفان است که عناصر دیگری را در خود می‌پرورد. عشق مهم‌ترین رکن طریقت است و این مقام را تنها انسان کامل که مراتب ترقی و تکامل را پیموده است درک می‌کند، عاشق را در مرحله کمال عشق حالتی دست دهد که از خود بیگانه و ناآگاه می‌شود و از زمان و مکان فارغ و از فراغ محبوب می‌سوزد و می‌سازد. (سجادی، ۱۳۸۹، ص. ۵۸۱)

اولین ریشه مهم بحث از عشق در فرهنگ غرب به رساله ضیافت افلاطون و رساله اخلاق ارسطو می‌رسد. تقسیم عشق به شهوی جسمانی و معنوی روحانی هم از اینجاست. در شرق اسلامی کهن‌ترین منبع بحث از عشق قرآن مجید است. البته در قرآن لفظ عشق نیامده و در داستان یوسف و زلیخا به «شغف و حب» تعبیر شده و آنچه در قرآن و حدیث آمده حب و محبت و ود و مودت و هوی و نظایر آنهاست. (خرمشاهی، ۱۳۸۵، ص. ۱۱۶۷) «افلاطون عشق حقیقی را باعث خروج جسم از عقیمی و به وجود آمدن فرزند و ابقای نوع می‌داند و همچنین آن را سبب خروج روح از عقیمی و رهایی آن از نازایی دانسته که سبب درک اشراق و زندگی جاوید و شناخت جمال حق و نیکی مطلق و حیات روحانی می‌شود.» (رجایی بخارایی، ۱۳۶۴، ص. ۶۱۴) از نظر تاریخی در ایران، دوران پس از سنایی دوران تحول در چگونگی و بیان مضمون عشق به شمار می‌رود. از این زمان به بعد، در ادبیات سخن از عشق به معبودی الهی به میان می‌آید. «معشوق و معبود و مرکز اندیشه عارفان و سوز و گداز آنان، ذات یگانه خداوند و وحدت وجود کامل و جامع اوست که مصدر و مبدأ ازلی و منشأ کل وجود است.» (زرین کوب، ۱۳۷۸، ص. ۳۱۰)

عشق مجازی همان عشق ظاهری است «مانند عشقی که در موجودات زنده سبب جلب و جذب یکی دیگر می شود و نتیجه این جذب و انجذاب بقای نسل و نوع است.» (معین، ۱۳۷۱، ص. ۲۳۰۴) عشق حقیقی در مقابل عشق مجازی قرار دارد و معنای آن عشقی است که انسان به خداوند دارد بنابراین عشق حقیقی همان عشق الهی است. «عشق حقیقی یا عشق الهی فیض و جذبه ای است که از طرف معشوق مطلق بر دل عاشق صادق فرود می آید.» (نوربخش، ۱۳۸۴، ص. ۳۳)

۲-۳. مقایسه مهمترین مضامین عشق و عرفان در غزل سعدی و زیب مگسی

موضوع و محور اصلی شعر و غزل سعدی، عشق طبیعی و معشوق انسانی است و هنر اصلی سعدی نیز همین است، غزل عاشقانه با سعدی به اوج می رسد و در او نیز ختم می شود. بعد از وی هرگز شاعر دیگری در عشق، به پای او نرسید و غزل عاشقانه و شعر انسانی و جهانی به نام او ختم شده است و البته نباید فراموش کرد که بین شعر عاشقانه طبیعی و معشوق زمینی با شعر شهوانی و جنسی تفاوت بسیار است. ضیاء موحد در این خصوص می نویسد: «شعر انسانی و جسمانی در سعدی شهوانی و جسمانی نیست که این خود مقوله ای دیگر است که این گونه شعرها نیز هم در ادب قدیم و هم در ادب جدید نمونه های فراوان دارد و در خبثات سعدی نیز دیده می شود اما سعدی خود در آغاز خبثات از سرودن چنین شعرهایی اظهار شرمندگی و طلب عفو کرده است.» (موحد، ۱۳۷۸، ص. ۹۷) اما نمی توان گفت تمام اشعار سعدی زمینی است در شعر وی عرفان و عشق حقیقی هم نمود دارد. این ویژگی را در شعر گل محمد خان هم می بینیم. در اشعار او هم معشوق زمینی وجود دارد که با توصیف زیبایی و اعضای بدن وی و جفا کاری مشخص می شود و هم عشق حقیقی و عرفانی با کاربرد اصطلاحات عرفان و تصوف در شعر وی پیداست. در این جا به بررسی عنصر عشق در شعر این دو شاعر می پردازیم.

۳-۲-۱. وصف عشق از نگاه سعدی و گل محمد

هانری ماسه در باب ماهیت عشق و معشوق در غزل های سعدی از یک سو با دید موافق نسبت به عارفانه بودن آنها می نویسد: «سعدی در بین این غزل ها عشق خود را نسبت به خداوند چنان با لطف ابراز می نماید که در فکر خواننده همواره تردیدی هیچان انگیز در تموج است: این یار کیست که شوق وصال هوش ربایش، شاعر را به فغان می آورد و لقایش همیشه از دسترس او بیرون است» (ماسه، ۱۳۹۶، ص. ۱۵۱) از نگاه سعدی عشق موجب شور و نشاط در زندگی می گردد و شاید همین امر است که موجب شده برخی محققین سعدی را شادترین شاعر ایران بدانند. (اسلامی ندوشن، ۱۳۸۱، ص. ۱۰۱)

عشق با خاصیتی که دارد تمام غم‌های دنیوی را از دل عاشق می‌زداید و موجب نشاط وی و لذت بردن از زندگی می‌گردد. سعدی انسان بدون عشق را نمی‌پسندد و در آدمیت او شک می‌کند. از نظر سعدی آدم بودن نمودی از عشق است. منظور سعدی این است که تفاوت انسان و سایر موجودات در عشق است و کسی که این درک را نداشته باشد در ردیف حیوانات قرار می‌گیرد:

عشق آدمیت است گر این ذوق در تو نیست
هم شرکتی به خفتن و خوردن دواب را
(سعدی، ۱۳۸۵، ص. ۱۶)

سعدی شاعر عاشق پیشه‌ای است که در اشعارش هم عشق زمینی می‌توان دید و هم عشق آسمانی وی در این بیت اشاره به این دارد که در هوای بهاری که همه چیز تغییر می‌کند و حتی گیاهان هم حضور بهار را حس می‌کنند اگر کسی عاشق نشود جزو آدم نیست:

آدمی نیست که عاشق نشود وقت بهار
هر گیاهی که به نوروز نجند حطب است
(سعدی، ۱۳۸۵، ص. ۱۴۷)

گل محمد خان زیب مگسی اشعار بسیاری از شاعران برجسته ادب فارسی را استقبال نموده یا با تضمین غزل آنها مخمس ساخته است؛ از این رو وی همراه با شاعران پارسی گوی موضوعات مختلف شعری را آزموده است در باب عشق هم به همین نحو عمل کرده و با توجه به مضامین غزلیاتی که استقبال نموده، مضمون پردازای کرده است. بنابراین در شعر وی نیز همانند شعر سعدی توصیفات از عشق، عاشق، معشوق، وصل و هجران و عشق مجازی و حقیقی می‌بینیم.

او عشق را دارای قدرت بی‌نهایت می‌داند که بر همه فرمان می‌راند و در عین حال همه مغلوب او هستند و شاه و گدا در نظرش فرقی ندارند. زیب در واقع عشق را تشبیه به سلطان کرده است. عشق سلطان است کاو عاجز کند فغفور را افکند پیش ایاز آن سرور مشهور را
(زیب مگسی، ۱۹۹۶، ص. ۴۵)

تأثیر عشق برای انسان در نگاه او مانند لزوم آب برای زنده ماندن ماهی است. در بیت زیر با استفاده از تمثیل آب و ماهی تشبیه تمثیل بی‌مثالی را به کار برده است و از سوئی دیگر غم عشق را با استعاره مکنیه بر عاشق حمله ور می‌یابد:

چون غم عشق تو جانان غلبه بر ما آورد
ماهی بی آب سان تن را طپشها آورد
(زیب مگسی، ۱۹۹۶، ص. ۱۱)

توصیفی که او از عشق دارد در نوشته های عارفان نیز به چشم می خورد و حرف تازه ای در آن نیست. خواجه عبدالله انصاری درباره عشق چنین آورده است: «اگر بستۀ عشقی خلاص مجوی که عشق آتشی سوزان است و بحری بی پایان است. محبت محب را سوزد نه محبوب را و عشق طالب را سوزد نه مطلوب را.» (انصاری، ۱۳۱۹: ۱۲۴) سعدی نیز عشق را آتشی می داند که با چاره گری درمان نمی شود:

بر آتش عشقت آب تدبیر چندان که زدیم باز ننشست
(سعدی، ۱۳۸۵، ص. ۵۴۶)

در شعر و اندیشه سعدی نیز آتش عشق، عاشق را می سوزاند و کسی که طاقت ندارد نباید وارد این وادی بشود:

هر که در آتش عشقش نبود طاقت سوز گو به نزدیک مرو کافت پروانه پر است
(سعدی، ۱۳۸۵، ص. ۵۶۰)

۲-۲-۲. معشوق در نگاه سعدی و زیب مگسی

معشوق شعر سعدی برخلاف سیمای زیبا و حریرین خود، دلی از سنگ خارا دارد، به التماس های عاشق توجهی نمی کند و با او از در صلح در نمی آید، در فراغت و ناز و نعمت است و از پریشان حالی عاشق دلسوخته خبری ندارد.

دل همچو سنگتای دوست به آب چشم سعدی عجیست اگر نگرود که بگردد آسیایی
(سعدی، ۱۳۸۵، ص. ۵۳)

توصیف وی از یار، بیشتر بر اساس زیبایی ظاهری است و در این میان جمال او یگانه است. در میان تمام زیبارویان هیچ معشوقی برتر از یار سعدی نیست. او همه جا گشته است چه در چمن چه در میان آدمیان و چه در آسمان، زیبایی و خوشخویی او را نیافته است. البته این تناقض را هم باید به یاد بیاوریم که گاهی از بدخویی و ستمگری او نیز یاد کرده است؛ اما چون همه ویژگی های یار در نظر عاشق حسن است در این میان بدی ها هم لباس خوبی به تن می کنند.

من بدین خوبی و زیبایی ندیدم روی را وین دلاویزی و دلبندی نباشد موی را
(سعدی، ۱۳۸۵، ص. ۵۳۶)

سعدی گاهی از تعریف خسته می شود و پیشنهاد می دهد که معشوق نگاهی به خود بیندازد تا ببیند علت ناشکیبایی عاشق چیست.

تو را در آینه دیدن جمال طلعت خویش بیان کند که چه بودست ناشکیبا را
(سعدی، ۱۳۸۵، ص. ۵۲۳)

به طور کلی غزل سعدی عمدتاً نه عاشقانه‌ی صرف است و نه عارفانه‌ی محض. معشوق او مقام
والایی دارد که گاهی به معبود شعر عرفانی نزدیک می‌شود اما در مجموع معشوق زمینی است.
مگر تو روی بپوشی و گر نه ممکن نیست که اهل معرفت از تو نظر بپرهیزند
نشان من به سر کوی می‌فروشان ده من از کجا و کسانی که اهل پرهیزند
رضای دوست به دست آر و دیگران بگذار هزار فتنه چه غم باشد ار برانگیزند
(سعدی، ۱۳۸۵، ص. ۷۸۰)

در غزلیات سعدی ما با اشعار بسیاری مواجه هستیم که مؤید این مطلب هستند که وی عشق را
برای روح می‌خواهد و در کنار آن پاره‌ای غزلیات هم هستند که نشان می‌دهند در عشق‌ورزی سعدی
توصال به معشوق نیز مد نظر بوده است. «سعدی در اشعار خود هم به جسم و هم روح توجه داشته
است و از هیچکدام چشم‌پوشی نکرده است. از آن حیث که او یک انسان سرزنده، واقع‌بین و وفادار
به سرشت خود می‌باشد.» (اسلامی ندوشن، ۱۳۸۱، ص. ۱۲۴)

چشمی که تو را ببند و در قدرت بی‌چون مدهوش نماند نتوان گفت که بیناست
(سعدی، ۱۳۸۵، ص. ۵۳۹)

همه را دیده به رویت نگران است ولیکن خودپرستان ز حقیقت شناسند هوی را
(سعدی، ۱۳۸۵، ص. ۵۲۴)

باور مکن که صورت او عقل من ببرد عقل من آن ببرد که صورت نگار اوست
گر دیگران به منظر زیبا نظر کنند ما را نظر به قدرت پروردگار اوست
(سعدی، ۱۳۸۵، ص. ۵۷۶)

آن که می‌گوید نظر بر صورت خوبان خطاست او همین صورت همی‌بیند ز معنی غافل است
(سعدی، ۱۳۸۵، ص. ۵۶۴)

معشوق در شعر زیب مگسی همان معشوق غزل فارسی است که در شعر سعدی هم شاهد آن
هستیم. او نیز اعضای بدن معشوق را توصیف نموده و جمال یار خود را بی‌همتا می‌داند. هیچ کس
مثل او نیست و عناصر زیبای طبیعت در برابر زیبایی او شرمسارند. این محبوب در هیچ جای دنیا
نظیر ندارد و ویژگی‌های اخلاقی او هم بی‌همتا است.

ای که تو افزونتری از مهر تو با حسن چنین   زیب سان کس نیست در عشق تو مفتون و حزین

(زیب مگسی، ۱۹۹۵م، ص. ۸)

زیب با آوردن تشبیه‌ی ترجیح مشخص می‌سازد که قد و قامت یار خود را وصف می‌کند و در ابیات بعدی نیز توصیف چهره و خطّ یار است که نشان دهنده مذکر بودن معشوق است:

بکند قامت محبوب خجل طوبی را   آب خجلت بود از روش گل رعنا را

(زیب مگسی، ۱۹۹۶م، ص. ۶)

خط مشکینت رشک عنبر و ریحان   روی رعنایت رشک جنت رضوان

(زیب مگسی، ۱۹۹۶م، ص. ۱۱۱)

در دوره معاصر معشوق ادبیات می‌تواند زن باشد و محدودیتی در آن وجود ندارد؛ اما گاه شاعران با توجه به اشعار پیشینیان، معشوق مرد را نیز در نظر داشته‌اند در دوره عراقی شاعران به وضوح از ویژگی‌های معشوق مذکر سخن گفته‌اند:

خوش می‌رود این پسر که برخاست   سروی است که می‌رود چنین راست

(سعدی، ۱۳۸۵، ص. ۵۴۸)

و زیب مگسی نیز بر همین اساس چنین می‌سراید:

از حال زارم سر به سر دانایی و داری خبر   افسوس‌ای شیرین پسر سویم نمی‌آیی چرا؟

(زیب مگسی، ۱۹۹۵م، ص. ۵۵)

همچنین توصیف خط معشوق نشان از مذکر بودن او دارد اما این بدان معنا نیست که شاعر تمایلات همجنس‌گرایانه داشته باشد بلکه این سبکی است که در غزل فارسی رایج بوده و بی‌هیچ غرضی به توصیف ظاهر شاهدان مذکر می‌پرداختند و در شعر عرفانی هم این مضمون وارد شده است. در واقع در شعر زیب مگسی موید این مهم است که وی علاوه بر معشوق عرفانی با معشوق مجازی نیز سر و کار دارد. برتری معشوق در اشعار وی این واقعیت را بازنمایی می‌کند. مانند این اشعار که برتری معشوق عیان است و تخطی از خواست وی امکان ندارد:

حریق آتش عشقیم دوستان چه صلاح   بجز رضاش نباشد دگر دلیل فلاح

(زیب مگسی، ۱۹۹۵م، ص. ۴)

عالم گرفت از رخ پرنور تو شعاع   وز جلوه تو مهر فلک یافت التماع

(زیب مگسی، ۱۹۹۵م، ص. ۱۰)

نور، نشانه خداوند است و زمانی که شاعر از روی پر نور سخن می گوید معشوق وی زمینی نیست بلکه مبین ارتباط او با خداوند متعال است.

۳-۲-۳. عاشق در نگاه سعدی و زیب مگسی

از ویژگی‌های بارز شعر عاشقانه سعدی، تسلیم بودن او در برابر معشوق است او همه جفاهای یار را می‌پذیرد و بدی‌ها را هم خوبی می‌بیند. وضعیت سعدی در عشق یار چنین است که همیشه به یاد اوست. با غم هجران سر می‌کند و هیچ چیز بدون او در نظرش خوب و خوش نیست. عشق به آتشی تشبیه شده که سوزندگی دارد و غم همانند باری بر دوش عاشق است:

تا بود بار غمت بر دل بیهوش مرا   سوز عشقت نشانند ز جگر جوش مرا
بی دهان تو اگر صد قدح نوش دهند   به دهان تو که زهر آید از آن نوش مرا
(سعدی، ۱۳۸۵، ص. ۵۳۲)

عاشق همواره بی صبر و آشفته حال است و در حال گریه و زاری، این ویژگی در شعر زیب نیز کلیشه‌ای است و نمی‌توان تفاوتی میان شعر وی با شاعران سبک عراقی قائل شد. اشعار زمینی وی غالباً همین مضمون را دارد، زیرا معشوق توجهی به وی ندارد و او در هجران، نالان و گریان است. در ابیات زیر صور خیال تشبیه و استعاره به کار رفته است و شاعر صبر را چون خرمی می‌داند که با برق چهره سوخته است و فراقش همچون باد گرمی است که او را همچون گیاه زرد و رنجور کرده است. اشک را به طفلی تشبیه کرده که با یاد یار به صحرا می‌رود و چنان می‌گرید که صحرا را دریا می‌کند:

برق رخسار تو کرده خرمی صبرم تباه   از سموم فرقت تو زرد گشتم چون گیاه
هر شب از یاد تو بیرون دیده دریا آورد   طفل اشکم گر به بازی رو به صحرا آورد
(زیب مگسی، ۱۹۹۶، ص. ۱۱)

این زیب می‌ماند حزین هم روز و شب گریان همی   دمدم تصور می‌کند شکل شکرخندان همی
(زیب مگسی، ۱۹۹۵، ص. ۱۵)

عاشق همواره دچار ناله و افغان است. در این بیت عاشق به بلبلی تشبیه شده که شیفته و دلبسته گل است و از این رو دائم ناله می‌کند:

کسی کاو نیست بلبل نیستش فکر گلستانش   نیفتد تا کسی در عشق نبود آه و افغانش
(زیب مگسی، ۱۹۹۵، ص. ۱۱۴)

۳-۲-۴. وصال معشوق در شعر زیب مگسی

زیب این روز را دیده و از آن بهره مند شده است و روز وصال را مانند عید می داند:

آه دیدم چمن وصل از او گل چیدم   به خدا روز وصالست صباح عیدم
(زیب مگسی، ۱۹۹۶م، ص. ۱۲)

معشوق شعر وی احوال او را هم می پرسد؛ اما در عین حال ناز پیشه می سازد؛ ولی شاعر می داند که تنها راه رهایی از غم، وصال اوست:

به غیر وصل تو نیز ما را نباشد از قید غم رهایی   به ناز گفתי فلان کجایی چه بود حالت در این جدایی
(زیب مگسی، ۱۹۹۵م، ص. ۱۳)

امید وصال در شاعر موجب بیداری و انتظار است او در غزلی با ردیف «مخسب» به خود خطاب می کند که وعده وصال آمده پس نباید خوابید. منظور وی از خواب، عدم حضور است که او را از یاد یار غافل می کند با توجه به واژه های عرفانی «نفس، مقصود، خضر، رهنما، مجاهده» مشخص است که این شعر به معشوق حقیقی اشاره دارد:

پیک آوریده است ازو وعده وصال   در انتظار آن صنم دلربا مخسب...
پیکار نفس چیست وداع سرور خواب   گر می کنی جهاد شنو این صدا مخسب
پیوسته بود ای ره مقصود کرده گم   اکنون چو یافتی خضر رهنما مخسب
پیدا بکن بهشت رضا با مجاهده   دارالبلاست دهر به دارالبلا مخسب
(زیب مگسی، ۱۹۹۵م، ص. ۳)

۳-۲-۵. هجران در نگاه سعدی و زیب مگسی

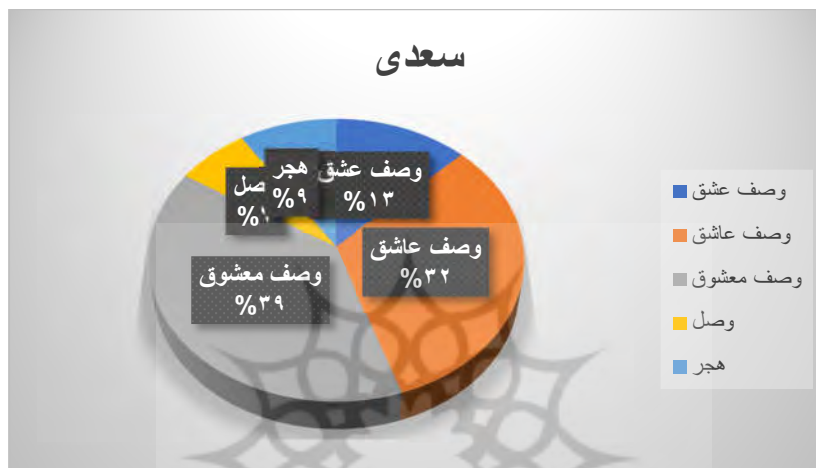
هجران در نظر سعدی شربتی تلخ است اما با این حال لذت وصال را از ذهن سعدی نمی برد و با این که فراق را به زهر تشبیه نموده می گوید سختی های بیشتری لازم است برای از یاد بردن لذت وصل معشوق:

شربتی تلخ تر از زهر فراق است باید   تا کند لذت وصل تو فراموش مرا
(سعدی، ۱۳۸۵، ص. ۵۳۳)

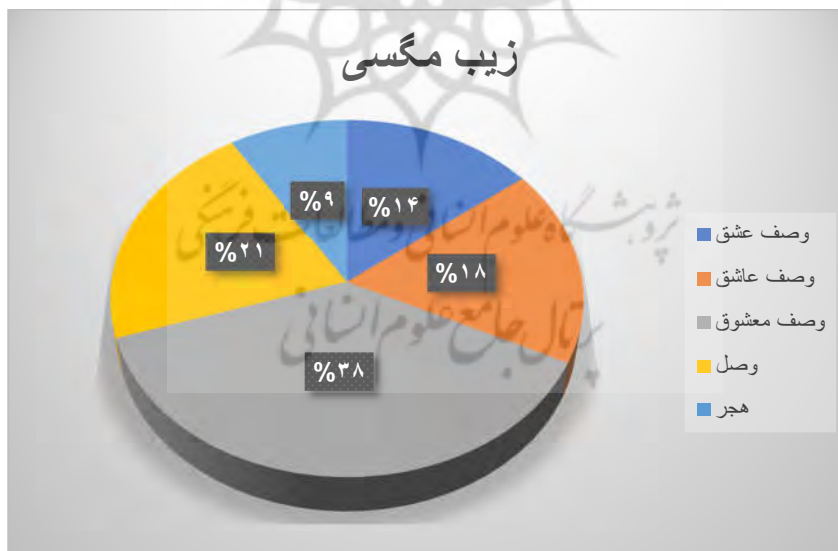
هجران از مضامین پر بسامد شعر عاشقانه است و زیب مگسی هم از این امر مستثنا نیست. در عشق مجازی غالباً آرزوی وصال وجود دارد؛ اما عاشق همیشه در هجران و ناله و زاری به سر می برد. ممکن است کلمه هجر یا دوری مستقیم به کار نرود؛ اما گله و شکایت از یار یا گریه و ناله موید این معنی است:

اثر از درد ما در خاطر دلبر نمی‌آید   دلم تنگ است لیکن دلربا از در نمی‌آید
(زیب مگسی، ۱۹۹۶م، ص. ۱۳)

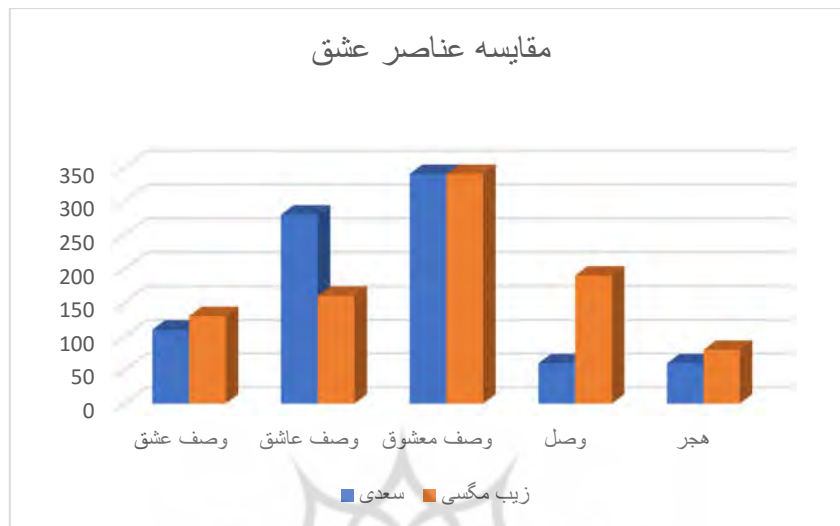
نمودار ۱. بسامد عناصر عشق در شعر سعدی

نمودار ۲. بسامد عناصر عشق در شعر زیب مگسی

نمودار ۳. مقایسه عناصر عشق در شعر سعدی و زیب مگسی

۳-۳. اصطلاحات عرفانی سعدی و گل محمد

در اشعار سعدی و زیب مگسی اصطلاحات عرفانی بسیاری به کار رفته است که نشان از آشنایی این دو شاعر با دنیای عرفان و عشق عرفانی دارد. چنانکه پیشتر گفته شد در بنمایه و پیام اشعار این دو آمیزه ای از عشق زمینی و آسمانی دیده می شود و کاربرد سایر مولفه های شعری عرفان نیز در کنار مذهب و شریعت نمود پیدا می کند. به نمونه هایی از پرکاربردترین اصطلاحات عرفانی در اشعار این دو شاعر بزرگ اشاره می کنیم:

۳-۳-۱. جلوه هایی از مهمترین مضامین عرفانی سعدی

«وحدت وجود یعنی هست و هستی را به خدا ویژه دانستن و دیگر پدیده ها را نیست های هست نما پنداشتن و برای هیچ کدام پایه و مایه ای باور نداشتن، از آن جا که این موضوع با دید و دریافت حسی و همگانی ناسازگاری دارد، آشکارا اندیشه ستیز و ناپذیرفتنی می نماید و از این رو کمتر کسی پذیرش آن را گردن می نهد، و چه بسا کسانی که باورمندان این نگرش را خام پندار و کم خرد و خیالباف و خرافه پرداز بشمارند؛ از این جاست که عارفان خود برای ذهن آشنایی این انگاره ذهن گریز از تمثیل و مثال باری جسته اند تا به این شیوه از اندیشه ستیزی آن اندکی بکاهند و برخی از ذهن و ذوق ها را پذیرای آن سازند.» (راستگو، ۱۳۸۳: ۶۳) سعدی در این باره می گوید:

بیچاره کسی که از تو ببرید
چشمه به کرشمه خون من ریخت
سعدی ز کمند خوبرویان
ور سر ننه‌ی در آستانش
آسوده تنی که با تو پیوست
وز قتل خطا چه غم خورد مست
تا جان داری نمی‌توان جست
دیگر چه کنی دری دگر هست؟

(سعدی، ۱۳۸۵، ص. ۳۷۸)

تسلیم و رضا

«تسلیم از مهمترین مؤلفه‌های عرفانی است و از بنیادی‌ترین ویژگی‌های عاشق در برابر معشوق یا مرید در برابر مراد است. در کتب عرفانی درباره آن بسیار نوشته‌اند. آخرین مرحله

شناخت تسلیم است و دارای درجاتی است» (سجادی، ۱۳۸۹، ص. ۲۵۴)

توصیه سعدی به تسلیم محض و گوش به فرمان بودن است که حتی در برابر درخواست جان نیز مقاومتی نباشد و این مقام واصلان است و از نظر سعدی کسی که وارد این حیطة می‌شود باید برای همه سختی‌ها آماده باشد و مقابله نکند. به نظر او انسان نباید با سرنوشت خود بجنگد او حتی در حکایتی چنین می‌گوید که برای زیبا شدن نباید به خود سختی داد و هر کس باید با ظاهری که خداوند متعال به او داده بسازد و راضی باشد.

اگر عاشقی دامن او بگیر
وگر گویدت جان بده، گو بگیر

(سعدی، ۱۳۸۵، ص. ۲۰۸)

به دریا مرو گفتمت زینهار
وگر می‌روی تن به طوفان سپار

(سعدی، ۱۳۸۵، ص. ۳۹۹)

منظور سعدی این است که اگر خود را گرفتار عشق خداوند کردی دیگر مقاوتی از خود نشان نده و به همه بلاها تن بسپار و تسلیم محض باش. تسلیم و رضا به شکل‌های گوناگون در اشعار سعدی نمایان می‌شود. او در دریتی می‌گوید برای جان خود ارزشی قائل نیست به طوری که حتی اگر یار تیری بر او بیفکند از جایش تکان نمی‌خورد و آماده اصابت است:

من صید وحشی نیستم در بند جان خویشتم
گر وی به تیرم می‌زند استاده ام نشاب را

(سعدی، ۱۳۸۵، ص. ۵۲۵)

تسلیم شدن در برابر مقدرات الهی، استقبال از قضا و قدر مقدر یزدان پاک و رضا به حکمت و تدبیر امور توسط خداوند از ویژگی های مهم و برجسته عرفا و سالکان مسیر حق است، سعدی معتقد است که بنده حقیقی در مقابل خواست و اراده محبوب خویش سر تسلیم و رضا فرود می آورد:

بنده را بر خط فرمان خداوند امور سر تسلیم نهادن ز سرافرازی به
گر چو چنگم بزنی پیش تو سر برنکنم این چنین یار وفادار که بنوازی به

(سعدی، ۱۳۸۵، ص. ۲۱۴)

به اعتقاد سعدی معشوق در برابر عاشق هیچ خواسته و مرادی ندارد و نسبت به خواسته های او رضایت تام دارد.

اگر مراد تو ای دوست بی مرادی ماست
اگر قبول کنی و بر برانی از بر خویش
مراد خویش دگر باره من نخواهم خواست
خلاف رای تو کردن خلاف مذهب ماست
میان عیب و هنر پیش دوستان کریم
تفاوتی نکند چون نظر به عین رضاست
(سعدی، ۱۳۸۵، ص. ۱۹۸)

پیر و مرشد

پیر به معنای مرشد و راهنمای خلق به سوی معبود و خالق ابدی است، پیشوا و امام که از دیگر معانی پیر در عرفان است به شخص سالخورده و سرد و گرم چیشیده روزگار تلقی می شود که طی طریق در سیر و سلوک عرفان نموده است، سعدی در این باره می گوید:

اول پدر پیر خورد رطل دمادم
تا مست نباشی نبری بار غم یار
تا مدعیان هیچ نگویند جوان را
آری شتر مست کشد بار گران را

(سعدی، ۱۳۸۵، ص. ۳۲۵)

خوف و رجا

در مکتب عرفان ناامیدی جرم است زیرا خداوند بخشنده است و بندگان را رها نمی کند از این رو سعدی که خود را مجرم می داند باز هم امیدوار است که معشوق او را ببخشد. او با ایجاد تضاد مس و کیمیا منظور خود را چنین می نماید که معشوق با کیمیای وجود خود می تواند مس را تبدیل به طلا کند و از بنده خاطی شخصیتی کامل بسازد:

با همه جرمم امید با همه خوفم رجاست
گر درم ما مس است لطف شما کیمیاست

(سعدی، ۱۳۸۵، ص. ۵۵۱)

جبر و اختیار

عرفان اشعری در سرتاسر آثار سعدی موج می‌زند اما سعدی آنرا چنان بیان می‌کند که خوانندگان اغلب به جز ظاهر آنرا که بیشتر شعر عاشقانه انسانی است نمی‌بینند. (ضیاء موحد، ۱۳۸۸، ص. ۱۰۲)

نه اختیار منست این معاملات لیکن رضای دوست مقدم بر اختیار منست

(سعدی، ۱۳۸۵، ص. ۲۸۸)

رضا به حکم قضا اختیار کن سعدی که شرط نیست که با زورمند بستیزند

(سعدی، ۱۳۸۵، ص. ۴۲۵)

سعدی اختیار را از خود سلب نموده و می‌گوید اختیار یعنی آنچه خداوند برای بنده تقدیر کرده است. در واقع او خود اختیار را نمی‌خواهد زیرا تسلیم دوست شده است :

ما قلم در سر کشیدیم اختیار خویش را اختیار آن است کاو قسمت کند درویش را

(سعدی، ۱۳۸۵، ص. ۵۲۵)

در جای دیگری نیز می‌گوید:

رای رأی توست خواهی جنگ و خواهی آشتی ما قلم در سر کشیدیم اختیار خویش را

(سعدی، ۱۳۸۵، ص. ۱۹۸)

در واقع عاشق خود را در اختیار معشوق قرار داده و هیچ چیز برای خود نمی‌خواهد.

نظر

نظر یکی از اصطلاحات عرفان است که با نگاه عادی متفاوت است. عارف هم خود به وجه الله نظر دارد و هم از خداوند تقاضای نظر می‌کند. سعدی در این بیت نظر را به معنی نظاره گرفته است یعنی هر کسی که جلوی چشمم قرار گرفت راهی به دل نیافت زیرا آنجا پر از خداست و جای دیگری نیست:

هر شاهدهی که در نظر آمد به دلبری در دل نیافت راه که آنجا مکان توست

(سعدی، ۱۳۸۵، ص. ۵۵۵)

اول نظر ز دست برفتم عنان عقل وان را که عقل رفت چه داند صواب را

(سعدی، ۱۳۸۵، ص. ۵۲۷)

خوف و رجا

این دو اصطلاح از مقامات عرفان است که در شعر سعدی نیز به نسبت فراوان به کار رفته است. او نمی داند معشوق که به سوی او آمده برای جنگ آمده یا صلح، نمی داند باید به وصل امیدوار باشد یا از عتاب او خوف کند؟

از در صلح آمده ای یا خلاف با قدم خوف روم یا رجا

(سعدی، ۱۳۸۵، ص. ۵۲۲)

۳-۲-۳. نمونه هایی از پرکاربردترین مضامین عرفانی میر گل محمد خان

زیب با وجود این که بعد از پدرش به مقام سرداری قوم خود نائل می آید و ارتباطش با سیاستمداران منطقه توسعه می یابد و بر مسائل داخلی و اجتماعی قبیله و جغرافیای خویش مسلط می شود اما گرایش صوفیانه اش که در تقابل با قدرت سیاسی و ثروت است مانع از زندگی تجمل آمیز شاعر و سبب گرایشش به عرفان و تصنیف میانی عرفانی که در اشعارش نمود دارد می شود و چون ابراهیم ادهم به ترک تعلقات مادی می پردازد به گونه ای که خود اشاره می دارد:

مال و منصب را بقایی نیست در تصنیف کوش زیب در دهر از مصنف نام می ماند بجا

(خلیلی جهانتیغ و قزلباش، ۱۳۹۳، ص. ۸)

مراد سلطنت را ترک گفتم بهر درویشی چو ابراهیم ادهم ملک و سامان دادم و رفتم

(سعدی، ۱۳۸۵، ص. ۱۵)

زیب بر صحن زمین زیر سپهر دوار ما نمایم ولی گفته ی ما خواهد ماند

(سعدی، ۱۳۸۵، ص. ۱۰)

ز ابراهیم ادهم وقت ترک جاه بشنیدم ز ترک جاه دو روزه امامت می شود پیدا

(سعدی، ۱۳۸۵، ص. ۱۹)

تسلیم و رضا

زیب در ابیات بسیاری تسلیم دوست بودن را مورد تاکید قرار داده است. وی در تقابل با فقیه می گوید:

همی دانم که بد داند فقیه پارسا ما را رعونت قسمت او باد، تسلیم و رضا ما را

(زیب مگسی، ۱۹۹۵، ص. ۹۱)

رضای دوست را می طلبد و در برابر خواست وی تسلیم است و می گوید از همه تعلقات دل کنده و به دنبال به دست آوردن رضای دوست است:

قطع تعلق از همه بهر رضات کرده ام تو ز تعلقم بری بهر رضای کیستی

(سعدی، ۱۳۸۵، ص. ۲۱)

از نظر او راه رستگاری تنها رضای خداست :

حریق آتش عشقیم دوستان چه صلاح به جز رضاش نباشد دگر دلیل فلاح

(سعدی، ۱۳۸۵، ص. ۴)

کرامت

به نظر وی کرامت نصیب کسی می شود که در پی آزار خلق نباشد و چون دلش صاف می شود این مقام را پیدا می کند. دلیلی که مطرح کرده قصه فریدون است که چون ضحاک را نکشت توانست به شاهی برسد.

کرامت از طلبی دست برکش از آزار که یافت فتح فریدون ز عدل بر ضحاک

(زیب مگسی، ۱۹۹۵، ص. ۱۲)

توسل به پیر

پیر در ادب عرفانی از ملزومات سالک است. زیب مگسی هم به این امر واقف است و در این ابیات اشاره می کند که حبّ پیر موجب رسیدن به حقّ و وصل یار است زیرا او قبلاً واصل شده است. او معتقد است که با توسل به پیر و مراد می توان به کمال رسید و عشق معنوی و وصال را تجربه کرد: ولای حقّ ز حبّ پیر در دل می شود پیدا ز شغل دم کلید قفل مشکل می شود پیدا مراد وصل یار از شیخ واصل می شود پیدا صفای دل ز فیض پیر کامل می شود پیدا (زیب مگسی، ۱۹۹۶، ص. ۲۳)

وحدت وجود

او همه عناصر را خدا می داند و می گوید خدا در همه چیز هست و جمال او را در عناصر طبیعت می توان تماشا کرد:

تویی خود گوهر و هم موج دریا   تویی خود گلشن و هم کوه و صحرا
تویی خود آسمان و ماه و بیضا   چو خورشید جمالت گشت پیدا
(زیب مگسی، ۱۹۹۶م: ۲۹)

جبر و اختیار

گل محمدخان زیب مگسی قابل به جبر است زیرا تلاش را بدون قسمت و نصیب بی فایده می‌داند به طوری که اگر وصال نصیب عاشق نباشد به آن نمی‌رسد:

سعی خود هیچ ست گر نبود نصیب   گوهر مقصد نیاید هر لبیب
صد نهنگ استاده با شکل مهیب   ژرف دریائست عشقش ای رقیب
(زیب مگسی، ۱۹۹۶م، ص. ۱۸)

همت

همت نیز از اصطلاحات عرفانی است و گل محمد معتقد است کسی که همت داشته باشد عیب‌جویی نمی‌کند:

ضحک مکن چو ز کس عیب بینی و شنوی   که اهل همت از عیبه‌ها کنند اغماض
(زیب مگسی، ۱۹۹۶م، ص. ۹)

جاودانگی

فنا و بقا از اصطلاحات عرفانی است که زیب به آن توجه نشان داده و در اشعار خود دنیا را به صحرائی فانی تشبیه نموده که در برابر ملک جاودانی قرار دارد. رسیدن به این مقام را هم در گرو رضا و خاموشی دانسته است:

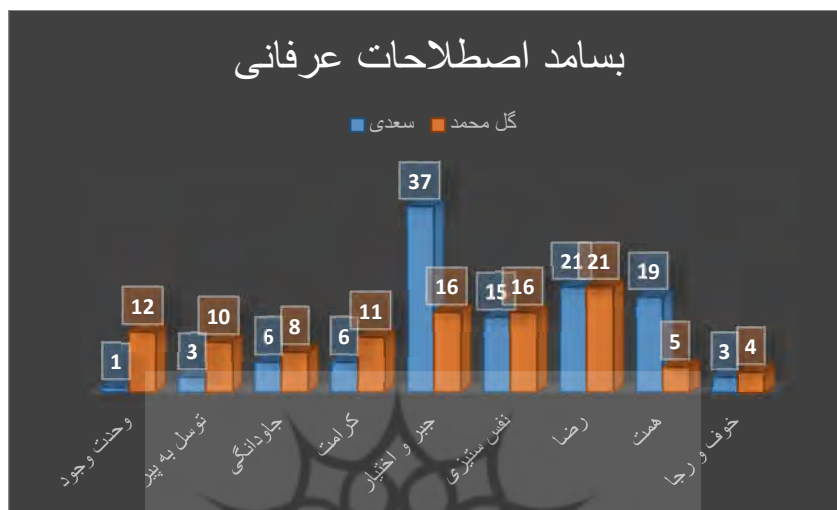
از این صحرای فانی دل بملک جاودان در کش   رضا باغیست دلکش رخت در این بوستان در کش
(زیب مگسی، ۱۹۹۶م: ۲۰۷)

نفس ستیزی

زیب مگسی مبارزه با نفس و عوامل آن را نخستین گام در راه تحقق هدف خود که همانا حق تعالی است میدانند و برای سرکوبی آن انواع سختی‌ها و خویشتن‌داریها، چله نشینی‌ها و خلوت‌گزیدنها و ریاضتها را توصیه می‌کند وی نفس را کانون اخلاق و عادات ناستوده انسانی می‌داند و آدمی را موظف به مجاهده با آن می‌کند:

مار نفس خویش کشتم مهره راحت رسید   برکت چوب کلیم از مرگ ثعبان یافتم
(زیب مگسی، ۱۹۹۶م، ص. ۱۵۶)

نمودار ۴. بسامد اصطلاحات عرفانی در شعر سعدی و زبیب مگسی

جمع بندی و نتیجه گیری

با توجه به موارد بررسی شده در دیوان اشعار سعدی و زبیب مگسی به این مهم دست می یابیم که مضمون اصلی شعر این دو شاعر عشق، تبعات و حواشی آن شامل عشق حقیقی و معنوی، که شاکله عرفان را شکل می دهد، و عشق زمینی و مجازی است. سعدی خود متأثر از شعرای پیشین بوده و غزل وی مبتنی بر معشوقی است که از دیرباز در غزل فارسی وجود داشته و دارای زیبایی های ظاهری و جفاکاری و بی وفایی است. معشوق وی بی همتا ولی بداخلاق و دوری کننده است و وصال او به سادگی دست نمی دهد. این معشوق در سراسر غزل عاشقانه فارسی جاری است و دگرگونی در وی دیده نمی شود. بر همین اساس در شعر گل محمد خان زبیب مگسی نیز که دنباله رو فکر و اندیشه شاعران برجسته پیش از خود است به عشق عرفانی و زمینی توجه بسیاری شده است وی در کتاب خزینه الاشعار مخمساتی بر اساس غزل های شاعران سبک عراقی ساخته است در شعر زبیب ویژگی های مشترکی وجود دارد که موضوع عشق را همانند سایرین پرورده است. او نیز معشوق بی وفایی دارد و خود همیشه در رنج و عذاب است. عشق عرفانی در بسیاری از غزلیات وی نمود دارد. با این که اشعار وی در دوره معاصر سروده شده زبان وی همچنان مربوط به دوره خراسانی و عراقی است و با مضامین عاشقانه و عارفانه اش همخوانی دارد از این رو در مقایسه با شعر سعدی تشابهات بسیاری دیده می شود؛ ولی نمی توان گفت به طور قطع وی از سعدی تبعیت کرده است؛ بلکه دیوان

وی نشان می‌دهد که وی با شاعران کلاسیک آشنایی داشته و از فکر و اندیشه شعری همه آنها استفاده کرده و مضمون‌ها را با توجه به مضامین پیشینیان پرورده است. بررسی بسامد عنصر عشق در شعر سعدی نشان می‌دهد معشوق در شعر وی مقام والایی دارد و حدود ۳۹ درصد از عناصر عاشقانه شعر او را تشکیل می‌دهد. در مقابل معشوق، عاشق نیز از بسامد بالایی برخوردار است؛ زیرا رفتار معشوق موجب می‌شود عشاق از خود عکس العمل‌هایی نشان دهند و وصف حال خود را نیز بیان کنند؛ بنابراین بسامد عاشق نیز حدود ۳۲ درصد است. توصیف عشق نیز حدود ۱۳ درصد است. بسامد وصل و هجران در شعر سعدی چندان نیست و او بیشتر به توصیف پرداخته و از وصل و هجران کمتر سخن گفته است. در شعر زیب مگسی نیز بسامد توصیف معشوق بسیار است و ۳۸ درصد بسامد دارد اما وصف عاشق نصف این میزان و حدود ۱۸ درصد است. وی به حالات خود کمتر توجه داشته و در هر غزل معشوق را به اشکال مختلف وصف کرده است. بسامد وصل در شعر وی ۲۱ درصد است که نسبت به شعر سعدی بسامد بالاتری به حساب می‌آید اما هجر کمتر به کار رفته و ۹ درصد بسامد دارد. وصف عشق در شعر زیب تقریباً با شعر سعدی بسامد یکسانی دارد. این نتیجه گیری نشان می‌دهد که سعدی عاشق و معشوق را در کنار هم وصف کرده و همانگونه که زیبایی و رفتارهای معشوق را بیان می‌کند حال عاشق را هم مد نظر دارد و تعادل ایجاد کرده است، اما زیب مگسی به جای وصف عاشق به مقوله وصال پرداخته و آرزوهای خود را بیان کرده است. هر دو شاعر در توصیفات خود از صور خیال همچون تشبیه و استعاره بهره برده اند. اما جدا از عشق عرفانی در مقایسه برجسته ترین و پر کاربرد ترین اصطلاحات عرفانی به کار رفته در شعر سعدی و زیب مگسی، به نظر می‌آید گل محمد خان زیب مگسی بیشتر به عناصر عرفانی مانند وحدت وجود، توسل به پیر، بقا و کرامت توجه داشته است اما سعدی بیشتر خطاب به دوست سخن گفته و در پی رضای وی و بی‌اختیاری در برابر اوست. در واقع شعر سعدی بیشتر عناصر عاشقانه دارد و شعر گل محمد بیشتر تمایل به عرفان دارد. در شعر زیب مگسی عرفان بیشتر با اخلاق و مذهب آمیخته و در شعر سعدی عرفان با عشق آمیختگی دارد و از این نظر می‌توان میان آنها تفاوت قائل شد.

منابع

ابراهیمیان، حجت اله، (۱۳۷۸). حدیث دل، (تذکره شعرای پارسی گوی بلوچستان) کویت، خانه فرهنگ ایران.

اسلامی ندوشن، محمد علی (۱۳۸۱). چهار سخنگوی وجدان شعر ایرانی، تهران: قطره.

- خرم‌شاهی، بهاء‌الدین (۱۳۸۵). *حافظنامه*، چاپ یازدهم/ ویراست دوم، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- خلیلی جهانتیغ، مریم و قزلباش، علی کمیل (۱۳۹۳). *احوال و آثار زیب و دیوان نویافته او، مشهد: مرن‌دیز*.
- راستگو، محمد (۱۳۸۳). *عرفان در غزل فارسی*، تهران: علمی و فرهنگی.
- رجایی بخارایی، احمد علی (۱۳۶۴). *فرهنگ اشعار حافظ*، تهران: علمی.
- زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۷۸). *حدیث خوش سعدی درباره زندگی و اندیشه سعدی*، تهران: سخن.
- زیب مگسی، گل محمد (۱۹۹۶م). *خزینه الاشعار، با مقدمه پروفسور شرافت عباس*، انجمن فارسی بلوچستان.
- زیب مگسی، گل محمد (۱۹۹۵م). *زیب نامه، مقدمه پروفسور شرافت عباس*، بلوچستان: انجمن فارسی بلوچستان.
- سجادی، سید جعفر (۱۳۸۹). *فرهنگ اصطلاحات و تعبیرات عرفانی*، تهران: طهوری.
- سعدی، مصلح‌الدین (۱۳۸۵). *کلیات سعدی*، به تصحیح محمدعلی فروغی، تهران: هرمس.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۷۲). *صورخیال در شعر فارسی*، تهران: آگاه.
- علی شاه، سید محمد (۱۳۸۹). *بازتاب غدیر در قصاید زیب مگسی*، نامه پارسی، ش ۵۲، ص ۷۰-۹۰.
- علی شاه، سید محمد (۱۳۸۳). *زیب مگسی سخن سرای برجسته قرن چهاردهم هجری*، دانش اسلام آباد، فصلنامه مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، ش ۷۴-۷۵.
- کوثر، انعام الحق (۱۹۶۸م). *شعر فارسی در بلوچستان*، کویت، آکادمی بلوچی.
- ماسه، هنری (۱۳۹۶). *تحقیق درباره سعدی*، ترجمه محمد حسن مهدوی و غلام حسین یوسفی، تهران: توس.
- مصاحب، غلامحسین (۱۳۸۰). *دایره المعارف فارسی*، جلد دوم بخش دوم، چاپ سوم، تهران: امیرکبیر معین، محمد (۱۳۷۲). *فرهنگ معین*، تهران: امیرکبیر.
- موحد، ضیا (۱۳۸۸). *سعدی*، چ ۲، تهران: طرح نو.
- نوربخش، جواد (۱۳۸۴). *در خرابات*، تهران: یلدا قلم.